

Je důležitější dávat prostor svobodě jedince, nebo klást důraz na společnost jako celek?

Politická filosofie 20. století rozuměla výše uvedené otázce jako debatě, kde na jedné straně stojí práva jednotlivce a na straně druhé možný nárok společnosti na plody jeho práce (či alespoň na jejich část).

John Rawls (1921–2002), jehož kniha *A Theory of Justice* (1971) určila směr debaty v politické filosofii po dobu několika desetiletí, zakládá svoji argumentaci na *rovnosti* lidí vzhledem k právu a politické moci. Tuto rovnost pokládá za hodnotu, kterou by mezilidské vztahy neměly narušovat. Každé odchýlení od přirozené rovnosti mezi lidmi musí být náležitým způsobem zdůvodněno. A toto zdůvodnění je právě smyslem teorie spravedlnosti.

Jaké nerovnosti jsou tedy legitimně odůvodnitelné? Spravedlivá pravidla fungování společnosti mají být přijatelná pro kohokoli. Jedním ze způsobů, jak určit, co je spravedlivá společnost, je položit si otázku, jakou společnost byste si vybrali, kdybyste nevěděli, zda budete vyrůstat v bohaté, nebo chudé rodině. Spravedlivá pravidla společenského fungování jsou podle Rawlse určována za závojem nevědění:

“ Volba, kterou by racionální lidé v této hypotetické situaci rovné svobody učinili [...], určuje zásady spravedlnosti. Ve spravedlnosti jako férovosti odpovídá tato původní pozice rovnosti přirozenému stavu v tradiční teorii společenské smlouvy. Tato původní pozice samozřejmě není myšlena jako skutečný historický stav věcí, tím méně jako primitivní stav kultury. Je chápána jako čistě hypotetická situace charakterizovaná tak, aby vedla k určitému pojetí spravedlnosti. K podstatným rysům této situace patří, že nikdo nezná své místo ve společnosti, své třídní postavení nebo společenský status, nikdo nezná ani své štěstí při rozdělování přirozených statků a schopností, svou inteligenci, sílu a podobně. Budu dokonce předpokládat, že strany neznají své představy o dobru ani své zvláštní psychologické sklony. Zásady spravedlnosti se volí za závojem nevědění. Tím je zajištěno, že nikdo není při volbě principů zvýhodněn nebo znevýhodněn výsledkem přirozené náhody nebo nahodilosti společenských okolností.^{1/}

Souhlasíte s tím, že by měly být zásady spravedlnosti voleny „za závojem nevědění“? Napadá vás nějaká námitka proti Rawlsovu přístupu? Nebo nějaký argument v jeho prospěch?

Ve prospěch Rawlsova přístupu lze argumentovat např. takto: Spravedlnost je slepá, jak si připomeneme vždy, když vidíme její zobrazení s páskou přes oči. A slepota, která říká „padni komu padni“, je pro spravedlnost důležitá. Jakým pravidlem docílit spravedlivého rozdělení koláče mezi dvěma lidmi? Pravidlem „jeden řeže, druhý vybírá“. Ten, kdo řeže, neví, jaký dílek si druhý vybere. A ten, kdo si vybírá, neví a neurčuje, jak bude ten druhý řezat. Ve výsledku si nemůže ani jeden stěžovat, že s ním bylo zacházeno neférově, nebo nespravedlivě. Nevědomost je podstatným prvkem tohoto procesu. Podle Rawlse bychom „za závojem nevědění“ byli opatrní a např. neriskovali, že skončíme mezi dolními deseti procenty obyvatel, kteří budou vykořisťováni za účelem blahobytu zbytku populace. Podle něj je spravedlivá společnost řízena těmito pravidly:

“ První pravidlo: Každý člověk má stejný nezadatelný nárok na plně přiměřený systém stejných základních svobod, který je slučitelný se stejným systémem svobod pro všechny;
Druhá zásada: Sociální a ekonomické nerovnosti musí splňovat dvě podmínky:
a) mají být spojeny s úřady a pozicemi, které jsou přístupné všem za podmínky spravedlivé rovnosti příležitostí;
b) mají přinášet co největší prospěch nejméně zvýhodněným členům společnosti (pravidlo diference, v angličtině „the difference principle“).^{2/}

Rawls k tomu říká:

Pravidlo diference v podstatě představuje dohodu o tom, že rozdělení přirozených statků a vlastností bude v některých ohledech považováno za společný majetek a že se budeme podílet na větším společenském a hospodářském prospěchu, který je umožněn komplementaritou tohoto rozdělení. Ti, kteří byli přírodou zvýhodněni, ať už jsou kdokoli, mohou ze svého štěstí těžit pouze za podmínky, které zlepšují situaci těch, kteří na tom trpěli. Přirozené zvýhodnění nemají získávat jen proto, že jsou nadanější, ale pouze proto, aby pokryli náklady na vzdělávání a výchovu a na využití svého nadání způsobem, který pomáhá i těm méně šťastným. Nikdo si nezaslouží své větší přirozené schopnosti ani si nezaslouží příznivější startovní pozici ve společnosti. To však samozřejmě není důvod k ignorování, natož k odstranění těchto rozdílů. Místo toho lze základní strukturu uspořádat tak, aby tyto podmíněnosti působily ve prospěch těch nejméně šťastných.^{3/}

Proč by mělo podle ukázky spravedlivé uspořádání společnosti přinášet co největší prospěch jejím nejméně zvýhodněným členům?

Rawls zdůrazňuje, že z hlediska morálky a spravedlnosti je rozdělení přirozených schopností a talentů plně nahodilé a odmítá, že výsledky trhu, na kterém se tyto schopnosti talentu uplatňují, odrážejí naše zásluhy nebo náš nárok. Pro Rawlse je to argument pro přerozdělování bohatství ve společnosti. Pokud by někdo tvrdil, že stát nemá právo zdanit jeho příjmy, protože si je zasloužil, tak Rawls odpovídá, že míra výtěžku do značné míry závisí na faktorech, které jsou z morálního hlediska nahodilé. Není mojí zásluhou, že trh zrovna oceňuje takový talent či vlastnost, kterou mám, a není ani mojí zásluhou, že tuto vlastnost vůbec mám. Nemohu si tedy oprávněně stěžovat, pokud společnost vyžaduje, abych odevzdal část svého příjmu na zaplacení škol, silnic nebo na pomoc chudým.

Co bychom mohli proti této argumentaci namítnout?

Lze namítnout, že i když si z morálního hlediska nezasloužím výhody, které jsem díky svým talentům získal, je další otázkou, jak by tyto výhody měly být rozděleny.^{4/} Jak jsme viděli, podle Rawlse mají být tyto prostředky využité na podporu těch nejméně zvýhodněných. S tímto závěrem mnozí nesouhlasí. Hlavním představitelem názorového proudu, který tvrdí, že práva jednotlivce na výsledky jeho práce takto nelze porušovat, je **Robert Nozick** (1938–2002). Nozick za klíčovou hodnotu, kterou mezilidské vztahy musí respektovat, nepovažuje rovnost, nýbrž *svobodu*. Jeho teorie spravedlnosti pak vysvětluje legitimní omezení svobody a stanovuje meze, za kterými již toto omezení není ospravedlnitelné:

„*Jedinci mají svá práva a některé věci jim prostě nesmí nikdo jiný [...] udělat (aniž by porušil jejich práva). Tato práva jsou tak silná a dalekosáhlá, že vyvolávají otázku, co může stát a jeho úředníci dělat, pokud mohou dělat vůbec něco. Kolik prostoru ponechávají individuální práva státu? [...] minimální stát, omezený na úzké funkce ochrany před násilím, krádeží, podvodem, vymáháním smluv atd. je oprávněný; jakýkoli rozsáhlejší stát bude porušovat práva osob nebyt nucen k určitým věcem a je takto neoprávněný [...]. Dva pozoruhodné důsledky jsou, že stát nesmí používat svůj donucovací aparát za účelem přimět některé občany, aby pomáhali jiným, nebo za účelem zakázat lidem činnosti pro jejich vlastní dobro nebo ochranu.*^{5/}“

Podle Nozicka Rawls zapomíná, že *redistribuce* znamená nejen dávat, ale i brát. A podle něj není možné porušit práva jednotlivce a vzít mu, co je jeho. Co je špatného na tom, že si někdo bere to, co mu ostatní dobrovolně dávají, i když se tím stává neskutečně bohatým? Spravedlnost se podle Nozicka netýká přerozdělování, ale pravidel nakládání s majetkem.

„*Kdyby byl svět zcela spravedlivý, následující definice by vyčerpávajícím způsobem pokryla téma spravedlnosti v hospodářství:*

1. *Osoba, která nabyvá majetek v souladu se zásadou spravedlnosti při nabývání, má na tento majetek nárok.*
2. *Osoba, která nabyvá podíl v souladu se zásadou spravedlnosti při převodu od někoho jiného, kdo má na tento podíl nárok, má na tento podíl nárok.*
3. *Nikdo není oprávněn k získání majetku s výjimkou (opakovaného) použití bodů 1 a 2.*

Úplný princip distributivní spravedlnosti by jednoduše říkal, že rozdělení je spravedlivé, pokud má každý nárok na majetek, který vlastní v souladu s pravidly spravedlnosti.^{6/}“

Proč je podle Nozicka státem řízené přerozdělování majetku nespravedlivé?

Podle Rawlse spravedlnost spočívala ve výsledném rozložení bohatství ve společnosti. To je podle Nozicka špatně, jelikož o spravedlnosti máme přemýšlet ne ve vztahu ke stavu rozložení bohatství ve společnosti, ale spíše ve vztahu k *procesům* zacházení s majetkem.^{7/} I když si totiž představíme společnost absolutní rovnosti, tak pokud zásadním způsobem neomezíme svobodu osob, které v ní žijí, promění se tato společnost během chvíle ve společnost nerovnosti. Bude docházet k výměně zboží, koupím, službám apod. a každá transakce tak znamená *přirozené* a *svobodné* odchýlení se od stavu rovnosti. Přerozdělování vždy omezuje svobodu a práva jednotlivce a navíc je velmi nákladné.

Rawlsovu koncepci spravedlivé společnosti však lze kritizovat nejen kvůli možnému porušování práv jednotlivce, ale také kvůli tomu, že nedostatečným způsobem popisuje roli společnosti. Je velmi těžké obhájit, proč by někdo měl souhlasit s přerozdělením svého bohatství v rámci formálně popsání společnosti, ke které jej neváže žádné hlubší pouto. Tento směr volí ve své kritice **Michael Sandel** (nar. 1953). Podle něj jsou jedinci v Rawlsově teorii sice osvobození od tradice, kultury a předsudků tak, aby mohli vytvořit spravedlivou společnost, ale v jeho interpretaci *jednotlivci ztrácí svoji identitu* a vytrácí se přirozená společenská pouta, která např. vedou k ochotě pomáhat druhým.^{8/}

Výše v citaci z Rawlse jsme viděli, že pokládá naše vlastnosti a talenty za „common asset“, za svého druhu veřejný statek. Pokud ale nemám koncepci společenství či společnosti, jejímž členem jsem, se kterou se identifikuji (v silnějším slova smyslu), pak jsou mé talenty a vlastnosti jen využívány pro ostatní. Abych nebyl takovýmto nástrojem, potřebuji podle Sandela koncepci společenství, které vyznává konkrétní hodnoty, jehož jsem členem a s jehož hodnotami se ztotožňuji; potřebuji *širší koncepci* já, než je jen Rawlsova individualistická, racionální bytost. Tato širší koncepce *já musí zahrnovat i kolektivní identity*, společenství, ve kterých žiji:

„*Z toho se zdá rozumné předpokládat, že to, co se na první pohled jeví jako „můj“ majetek, je v jistém smyslu správnější označit za společný majetek; protože ostatní ze mě udělali a různými způsoby stále dělají člověka, kterým jsem, zdá se vhodné považovat je, pokud je mohu identifikovat, za účastníky „mých“ úspěchů a společné příjemce odměn, které přináší. Tam, kde tento pocit účasti na úspěších a snahách (některých) druhých zapojuje reflexivní chápání sebe sama, můžeme v rámci různých aktivit začít sami sebe považovat méně za individualizované subjekty s určitými společnými rysy a více za členy širší (ale stále určitelné) subjektivity, méně za „ty jiné“ a více za účastníky společné identity, ať už se jedná o rodinu nebo komunitu nebo třídu nebo lid nebo národ. Jedním z důsledků takového rozšířeného chápání sebe sama je, že když jsou „mé“ majetky nebo životní perspektivy zapojeny do služby společnému úsilí, pravděpodobně to budu vnímat méně jako případ, kdy jsem využíván k cílům druhých, a více jako způsob, jak přispět k cílům společenství, které považuji za své vlastní. Ospravedlněním mé oběti, pokud ji lze nazvat obětí, není abstraktní ujištění, že neznámí druzí získají více, než já ztratím, ale poněkud přesvědčivější představa, že svým úsilím přispívám k uskutečnění způsobu života, na který jsem hrdý a s nímž je spojena má identita.*^{9/}“

Proč je podle ukázky důležité, abych se ztotožňoval s celkem společenství, jehož jsem součástí?

Rawlsova spravedlivá společnost má být společností *sdílení* a ke *sdílení* potřebuji přátele a společenství, v rámci kterého chci a mohu sdílet svůj majetek či svoji práci.

Tři výše představené názory – Rawlsův, Nozickův a Sandelův – představují tři možné cesty, jak chápat vztah jedince a společnosti. Určitě to není vyčerpávající výčet, pomáhá ale vystihnout základní problémy tohoto vztahu a mapuje základní kroky debaty o vztahu jedince a společnosti ve 20. století.

1/ RAWLS, John. *A theory of justice*. Cambridge, Mass: Belknap Press of Harvard University Press, 1999, s. 11. Přel. J. Jirsa. V českém vydání RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*. Přel. Karel Berka. Praha: Victoria Publishing, 1995, s. 21–22.

2/ RAWLS, John. *A theory of justice*, s. 53. Přel. J. Jirsa. V českém vydání: RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*, s. 48.

3/ RAWLS, John. *A theory of justice*, s. 87. V českém vydání: RAWLS, John. *Teorie spravedlnosti*, s. 71.

4/ SANDEL, Michael J. *The tyranny of merit: what's become of the common good?* London: Allen Lane, 2020, s. 130–131.

5/ NOZICK, Robert. *Anarchie, stát a utopie*. Přel. Zuzana Gabajová (upravil J. Jirsa). Praha: Academia, 2015, s. 11.

6/ *Ibid.*, s. 163.

7/ *Ibid.*, s. 165–176.

8/ SANDEL, Michael J. *Liberalism and the limits of justice*. Cambridge: University Press, 1982.

9/ *Ibid.*, s. 143. Přel. J. Jirsa.